© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

MULLA SHODIYNING «FATHNOMA» ASARI SHAYBONIYLAR DAVRI TARIXINI O‘RGANISHNING MUHIM MANBASI SIFATIDA

Abdug’afforova Mohinur Abdusamat qizi
“Ipak yo’li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti stajyor-o’qituvchisi
mohinurabdugafforova7@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda Mulla Shodiyning «Fathnoma» asari Shayboniylar davri tarixini yorituvchi muhim yozma manba sifatida tahlil qilinadi. Asarda aks etgan siyosiy voqealar Xondamirning «Habib us-siyar», Abulg‘ozi Bahodirxonning «Shajarayi turk», Mir Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma» asarlari hamda Herman Vamberi va A.M. Kamishev tadqiqotlaridagi ma’lumotlar bilan qiyoslanadi. «Fathnoma»ning sulolaviy tarix, siyosiy kurashlar, harbiy yurishlar va hukmdorlik mafkurasini o‘rganishdagi o‘rni yoritilib, undagi ma’lumotlardan foydalanishning manbashunoslik tamoyillari belgilab beriladi.

Kalit so‘zlar: Mulla Shodiy, «Fathnoma», Muhammad Shayboniyxon, Shayboniylar, tarixiy manba, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, Samarqand, saroy tarixnavisligi.

KIRISH. Shayboniylar davrining dastlabki bosqichi Muhammad Solih va Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma» asarlari, «Tavorixi guzidayi Nusratnoma», Fazlulloh ibn Ro‘zbihon Isfahoniyning «Mehmonnomayi Buxoro», Xondamirning «Habib us-siyar» hamda Mulla Shodiyning «Fathnoma» asarida turli nuqtayi nazarlardan aks ettirilgan. Ushbu manbalar orasida «Fathnoma»ning o‘ziga xosligi Muhammad Shayboniyxon faoliyatining dastlabki davridan Samarqandning egallanishigacha bo‘lgan voqealarni nazmiy shaklda yoritishi bilan belgilanadi.

ASOSIY QISM. «Fathnoma» forsiy tilda nazmiy shaklda yaratilgan tarixiy asar bo‘lib, uning nomi «G‘alaba kitobi» yoki «Zafarlar kitobi» mazmunini ifodalaydi. Manbalarda asarning «Fathi xoniy», ya’ni «Xon g‘alabasi» degan ikkinchi nomi ham uchraydi. Asar nomining o‘ziyoq uning mazmuni Muhammad Shayboniyxonning harbiy-siyosiy muvaffaqiyatlarini yoritishga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi.

Mulla Shodiyning hayoti va ijodiy faoliyatiga doir batafsil ma’lumotlar saqlanmagan. Uning shaxsi haqidagi ayrim xabarlar asar matnidan anglashiladi. Muallif Muhammad Shayboniyxon va uning ukasi Mahmud Sulton saroyi bilan bog‘liq adabiy muhit vakili bo‘lgan. Shayboniyxon hukmronligi davrida Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy va Mulla Shodiy kabi ijodkorlarning saroy atrofida faoliyat yuritishi yangi sulolaning o‘z siyosiy faoliyatini tarixiy-badiiy asarlarda aks ettirishga alohida e’tibor berganidan dalolat beradi.

«Fathnoma»ning yaratilishi bevosita Muhammad Shayboniyxonning tashabbusi bilan bog‘langan. Asarda keltirilishicha, hukmdor qadimgi Eron podshohlari va afsonaviy qahramonlarning jasoratlari Firdavsiyning «Shohnoma» asarida abadiylashtirilganini eslatib, o‘zining Eron-u Turondagi zafarlari ham alohida asarda tasvirlanishga munosib ekanini ta’kidlagan. Mahmud Sulton ushbu vazifani bajarishga Mulla Shodiyni tavsiya qilgan. Shundan so‘ng shoir Shayboniyxonning faoliyatiga bag‘ishlangan nazmiy tarixni yaratishga kirishgan.

Asar saroy buyurtmasi asosida yozilgan bo‘lsa-da, uni faqat madhiyaviy doston sifatida baholash biryoqlama xulosaga olib keladi. Mulla Shodiy tarixiy voqealarni ma’lum xronologik tartibda bayon qilgan, siyosiy kurashlarda qatnashgan shaxslar, hududlar, harbiy to‘qnashuvlar va hukmdorlar o‘rtasidagi munosabatlarga doir ma’lumotlarni qayd etgan. Shu xususiyati bilan «Fathnoma» adabiy asar va tarixiy xronika belgilarini o‘zida birlashtiradi.

Muallif asarni yaratishda Muhammad Shayboniyxon taqdim etgan muayyan tarixiy bitikdan foydalanganini bildiradi. Tadqiqotchilar ushbu tayanch manbani «Tavorixi guzidayi Nusratnoma»

© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

bilan bog‘laydilar. «Fathnoma»dagi voqealar tartibi, tarixiy shaxslar faoliyatining talqini va ayrim axloqiy-didaktik lavhalar mazkur turkiy asarga yaqin turadi. Biroq Mulla Shodiy tayanch matnni nazmga solish bilangina cheklanmagan. Asarda muallif bilgan voqealar, saroy muhitida tarqalgan xabarlar va ayrim og‘zaki ma’lumotlar ham mujassamlashgan. Shu sababli «Fathnoma» boshqa Shayboniylar davri asarlarida uchramaydigan ayrim xabarlarni saqlab qolgan mustaqil manba sifatida ham qimmatlidir.

Asar voqealari Abulxayrxonning vafoti va undan keyin Dashti Qipchoqda vujudga kelgan siyosiy vaziyat tasviridan boshlanadi. Abulxayrxon hukmronligi Muhammad Shayboniyxon faoliyatining sulolaviy va siyosiy zamini hisoblanadi. Herman Vamberi ham Abulxayrxonning siyosiy mavqeyi, temuriy hukmdorlar bilan munosabati va uning Dashti Qipchoqdagi ta’sirini Shayboniyxon faoliyatini tushunish uchun muhim omil sifatida yoritadi [3, 53–55-b.]. «Fathnoma» esa ushbu siyosiy an’anani Muhammad Shayboniyxon shaxsiga olib keluvchi tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi.

«Fathnoma»da Muhammad Shayboniyxon dastlab Yodgorxon va Burka Sulton xizmatida bo‘lgani, o‘n olti yoshida Yunusxon qo‘shiniga qarshi jangda qatnashgani bayon etiladi. Mazkur xabar Shayboniyxonning hukmdorlikka erishishidan oldingi hayotini o‘rganishda muhimdir. Herman Vamberi ham Shayboniyxonning dastlabki faoliyati, Burka Sulton bilan munosabati va siyosiy raqiblar orasida mavqe qozonishini alohida yoritgan [3, 54–56-b.]. Ikki manbadagi ma’lumotlarning qiyoslanishi Shayboniyxonning siyosiy yo‘li turli hukmdorlar xizmatida orttirilgan harbiy tajriba va murakkab ittifoqchilik munosabatlari asosida shakllanganini ko‘rsatadi.

Abulg‘ozi Bahodirxonning «Shajarayi turk» asari va uni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda Jo‘ji ulusi, Shaybon avlodlari, Abulxayrxon hamda keyingi sulolaviy tarmoqlar nasabiy izchillik asosida yoritiladi [4, 6–12-b.]. «Shajarayi turk»da keltirilgan genealogik ma’lumotlar «Fathnoma»dagi sulolaviy xabarlarni tekshirishga yordam beradi. «Fathnoma» voqealarga yaqin davrda yaratilgan bo‘lsa, «Shajarayi turk» keyingi asrda yozilgan va avvalgi tarixiy rivoyatlarni tizimlashtirgan. Shu sababli mazkur ikki manbani qiyosiy o‘rganish Shayboniylar sulolasining kelib chiqishi bilan bog‘liq xabarlarning tarixiy qatlamlarini aniqlash imkonini beradi.

Mulla Shodiy Muhammad Shayboniyxonning otasi Shoh Budog‘ Sultonning vafotini hijriy 864-yil bilan sanalashtiradi. Ushbu sana milodiy 1459–1460-yillarga to‘g‘ri keladi. Mazkur xabarning boshqa zamondosh manbalarda kam uchrashi «Fathnoma»ning manbashunoslik qimmatini oshiradi. Shoh Budog‘ Sultonning erta vafoti Muhammad Shayboniyxon va Mahmud Sultonning keyingi siyosiy taqdiri, ularning turli hukmdorlar huzurida yashashi hamda mustaqil tayanch izlashiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy omil sifatida qaralishi mumkin.

Asarning asosiy qismi Muhammad Shayboniyxonning Dashti Qipchoq va Turkistondagi faoliyati, O‘tror va Yassi atrofidagi siyosiy kurashlari, temuriy hukmdorlarning ichki ziddiyatlaridan foydalanishi hamda Movarounnahr uchun olib borgan harbiy yurishlariga bag‘ishlangan. Xondamirning «Habib us-siyar» asarida ham Shayboniyxonning nasabi, dastlabki faoliyati, O‘tror va Yassi bilan bog‘liq voqealar, Buxoro hamda Samarqandga yurishlari alohida boblarda bayon qilingan [2, 97–111-b.]. Xondamir ma’lumotlarining «Fathnoma» bilan qiyoslanishi voqealar ketma-ketligidagi umumiylik bilan bir qatorda, mualliflar siyosiy pozitsiyasidagi farqlarni ham ko‘rsatadi.

Mulla Shodiy Shayboniyxonni g‘alabaga munosib, ilohiy madadga sazovor hukmdor sifatida tasvirlaydi. Xondamir esa temuriylar saroyiga yaqin muallif sifatida Shayboniyxon faoliyatining ayrim jihatlariga boshqacha munosabat bildiradi. Masalan, Samarqandning egallanishi «Fathnoma»da qonuniy g‘alaba va hukmdorning siyosiy yutug‘i sifatida talqin qilinsa, Xondamir bayonida shaharning ichki parokandaligi, temuriy shahzodalar o‘rtasidagi nizolar hamda ayrim siyosiy guruhlarning xatti-harakatlari muhim o‘rin egallaydi [2, 104–111-b.].

© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

Herman Vamberi ham Shayboniyxonning Movarounnahrga yurishlarini temuriylar davlatidagi siyosiy tarqoqlik bilan bog‘laydi. Uning qayd etishicha, Shayboniyxon 1500-yilda Samarqandni egallagan, keyinchalik Bobur shaharni qaytarib olgan, ammo davom etgan qamal va siyosiy kurash natijasida Samarqand yana Shayboniyxon qo‘liga o‘tgan [3, 56–58-b.]. Ushbu ma’lumot «Fathnoma»dagi bayonning umumiy tarixiy asosini tasdiqlaydi. Ayni paytda Vamberining ayrim baholarida XIX asr sharqshunosligiga xos biryoqlama qarashlar mavjudligi sababli uning xulosalarini ham tanqidiy qabul qilish talab etiladi.

A.M. Kamishevning temuriylar va shayboniylar davri mis tangalari xazinalariga bag‘ishlangan tadqiqotida Samarqandning Shayboniyxon tomonidan ikki marta egallangani sababli uning hukmronligi boshlanishi adabiyotlarda ba’zan 1500, ba’zan 1501-yil bilan belgilanishi qayd etilgan [5, 5-b.]. Bu holat yozma manbalardagi sanalarni moddiy manbalar asosida aniqlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Numizmatik dalillar siyosiy hokimiyat almashinuvi bilan iqtisodiy hayot o‘rtasidagi munosabatni ham ochib beradi. Kamishev ma’lumotlariga ko‘ra, Shayboniyxon hijriy 914, milodiy 1508–1509-yillarda pul islohotini amalga oshirgan. Samarqand va Buxoroda yangi vazn ko‘rsatkichiga ega tangalar zarb etilgan [5, 29–32-b.]. Dastlabki Shayboniylar davrida temuriylar tangalari ham muomalada davom etgan.

Antonio Jenkinson xotiralariga bag‘ishlangan tadqiqotda XVI asrda Buxoro xonligining siyosiy va iqtisodiy hayoti, shaharlararo savdo, karvon yo‘llari va xorijiy savdogarlar faoliyati yoritilgan [1, 17–28-b.]. Jenkinson 1558–1559-yillarda Buxoroga kelganligi sababli uning ma’lumotlari «Fathnoma»da aks etgan voqealardan keyingi bosqichga tegishlidir. Mir Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma» asari XVIII asr boshlariga oid bo‘lsa-da, Buxoro tarixnavisligida shakllangan saroy solnomachiligi an’analarini o‘rganish uchun muhimdir. Asarning kirish qismida hukmdor mamlakat osoyishtaligi, adolat va diniy tartibning bosh tayanchi sifatida madh etiladi [6, 11–13-b.].

XULOSA. Mulla Shodiyning «Fathnoma» asari Shayboniylar davlatining shakllanishi va Muhammad Shayboniyxonning dastlabki siyosiy faoliyatini o‘rganishda muhim yozma manbadir. Unda Abulxayrxon vafotidan keyingi Dashti Qipchoqdagi siyosiy vaziyat, Yodgorxon va Burka Sulton faoliyati, Muhammad Shayboniyxonning yoshlik davri, Turkiston hududidagi kurashlari hamda Buxoro va Samarqandni egallashi nazmiy-tarixiy shaklda bayon etilgan.

Xondamirning «Habib us-siyar» asari «Fathnoma»dagi O‘tror, Yassi, Buxoro va Samarqand bilan bog‘liq voqealarni boshqa siyosiy nuqtayi nazardan yoritadi. «Shajarayi turk» Shayboniylar sulolasining genealogik asoslarini aniqlashtiradi. Herman Vamberi tadqiqoti Shayboniyxonning siyosiy faoliyati va temuriylar inqirozi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. A.M. Kamishev o‘rgangan numizmatik materiallar esa siyosiy hokimiyat almashinuvidan keyingi pul muomalasi va iqtisodiy o‘zgarishlarni dalillaydi. Antonio Jenkinson xotiralariga oid tadqiqot XVI asr o‘rtalarida Shayboniylar davlati hududidagi savdo-iqtisodiy hayotni yoritadi. «Ubaydullanoma» esa «Fathnoma»dagi hukmdorni ideallashtirish usulining keyingi saroy tarixnavisligida davom etganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘iyosiddin bin Humomiddin Xondamir. Buyuklik xislati: «Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar» asarining Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti haqidagi boblari / fors tilidan tarjima, kirish so‘zi va izohlar muallifi I. Bekjonov. – Toshkent: Sharq, 2011. – 304 b.
2. Nazarov S. Antonio Jenkinsonning esdaliklari tarixiy manba sifatida: malakaviy bitiruv ishi. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2013. – 67 b.
3. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1990. – 64 b.

© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

4. Xudoynazarov X. «Shajarayi turk» va uning o‘rganilishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993. – 129 b.
5. Камышев А.М. Клады медных монет Тимуридов и Шейбанидов. – Самарканд: Международный институт центральноазиатских исследований, 2013. – 176 с.
6. Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме / перевод с персидского, предисловие и примечания А.А. Семёнова. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.